

Доля і Слово Миколи Зерова

Ольга Ніколенко,

доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри зарубіжної літератури

Полтавського національного педагогічного університету
імені В.Г. Короленка

У статті розглянуто життєвий і творчий шлях українського поета і перекладача Миколи Зерова, котрий у 1920–1930-х роках запропонував оригінальну концепцію розвитку української культури, спираючись на світові тенденції. Відзначено зв'язок митця з античністю, групою «Парнас», традиціями класичної літератури, у тому числі М. Гоголя. У числі інших письменників-неокласиків М. Зеров був репресований і розстріляний у 1937 році. У статті використано архівні матеріали, пов'язані із трагічними сторінками долі М. Зерова і покоління митців «розстріляного відродження».

Ключові слова: неокласики, «Парнас», традиція, новаторство, образ, мотив.

У кожної людини є ключові моменти, які перевертають усе життя... Для мене таким моментом стала подорож на архіпелаг Соловецьких островів, де за радянських часів загинули українські неокласики й багато інших представників різних народів – письменників, філософів, священників, науковців... Серед тих, кого закатували там, був і поет Микола Зеров, про якого творча група телерадіокомпанії «Лтава» зняла документальний фільм – перший у циклі «Соловецькі в'язні з України». Досліджуючи понад двадцять років творчість М. Зерова, я зрозуміла, що неможливо повною мірою осягнути те, що він зробив і що з ним сталося, не побувавши в тих місцях і не пройшовши його останнім шляхом, який привів його на Соловки, а потім до урочища Сандормох, де його розстріляли. Шукаючи в Петербурзі пересильну тюрму, де утримували тих, хто їхав на заслання, їдучи в м. Кемь, де їх сотнями грузили на пароплав, дивлячись на хвилі Білого моря, серед якого височіють вежі Соловецького монастиря, я думала: як мало ми ще знаємо про свою історію, як багато нам треба ще пройти шляхів, щоб віднайти нарешті втрачені цінності нашої культури, зібрати розсіяні по всьому світові перли, щоб з'єднався ланцюг порушених зв'язків між минулим і сучасним...

Серед холодного Білого моря, неподалік від Північного полярного кола розташований архіпелаг Соловецьких островів, куди в XV столітті прибули ченці Зосима і Саватій, котрі заснували монастир як острів спасіння в мирському морі пристрастей... Декілька століть тривало будівництво кам'яних споруд, які відзначалися гармонією і благородством пропорцій. Ченці побудували Спасо-Преображенський собор, церкви, високий мур, сторожові башти, млин, канали. Починаючи з часів Патріарха Нікона і царя Петра I Соловки були оплотом духовного й економічного життя півночі Російської держави, осередком технічного прогресу, міцною фортецею і місцем паломництва. На кінець XIX–початок XX століть при монастирі були свій флот, гідроелектростанція, радіостанція, розвинуте сільське й морське господарство. Соловецька братія утримувала шпиталь у столиці, вирощувала рідкісні сорти рослин, брала участь у всесвітніх виставках, давала гроші на допомогу постраждалим під час війн і негоди.

Але Соловки мали й іншу, сувору славу... Ці острови в Білому морі стали місцем релігійних і соціальних сутичок, символом Розколу, що протягом багатьох віків випробовував людську віру, дух, совість на міцність.

«Темні камені лежать непорушно... І не зрозуміти, який камінь був покладений зі смиренною молитвою, а який зі стогоном відчаю? Який політий гіркою сльозою, а який зігрітий палким почуттям? Де пройшла та тріщина, що згодом перетворилася на прірву і зробила острів місцем неперервних мук і страждань? Чому не вберегли ченці своїх нащадків від лиха? Чому їхня віра і праця не врятували світ від жорстокої боротьби й страждань? Коли і ким – ними чи нами було щось непоправно втрачено?..»

Зі спогадів соловецького в'язня Г. Андрєєва

З епохи Івана Грозного на території Соловецького монастиря діяла одна з найстаріших у Росії в'язниць. Тут утримували тих, хто являв небезпеку для держави не тільки своїми вчинками, а й мисленням. За часів царату соловецьких в'язнів тримали в казематах від 20 до 40 років. Для них побудували спеціальні камери, які охороняли самі ж ченці.

Сюди імператриця Катерина II в 1776 році за доносом Григорія Потьомкіна кинула останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського. Потьомкін пропонував перетворити запорожців на «вірнопідданих рабів», а їхні землі розподілити поміж царськими фаворитами. Тоді Потьомкін та інші князі отримали по 100 тисяч десятин українських земель, а Петро Калнишевський був позбавлений не тільки майна, але й права на листування та прогулянки. Просидівши у в'язниці 25 років, Петро Калнишевський вже не схотів полишити обителі, прожив ще два роки при монастирі і помер у віці 112 років.

Минали часи, змінювалися уряди, а Соловки залишалися місцем не тільки палких молитов, а й людських страждань. Після жовтневого перевороту 1917 року монастир перейменували на Кремль, Біле озеро – на Червоне. Над шпильями соборів і церков з'явився червоний прапор і зірки як символ нової влади. Монастир пограбували... Церковні цінності, рідкісні книги вивезли до столиці... Дзвони зняли, щоправда, не змогли їх ані розбити, ані вивезти... Монастир горів, і ченці з останніх сил намагалися врятувати святі мощі й намолені ікони.

Більшовики вирішили, що суворий клімат, боротьба з природою і трудовий режим стануть гарною школою для перевиховання «класових ворогів», і створили в 1920-му році на території монастиря, відомого своїми тюремними традиціями, концентраційний табір для своїх же співвітчизників – полонених Громадянської війни та інших «ворожих елементів». Почорнілий і спус-

тошений, без дзвонів, монастир почав приймати на початку 1920-х років перших в'язнів. З 1923-го року він отримав назву – СЛОН («Соловецкие лагеря особого назначения»).

«Северные лагеря принудительных работ организуются ГПУ в целях осуществления необходимой изоляции наиболее опасного в социальном отношении элемента на территории СССР. Лагеря эти имеют СПЕЦИАЛЬНОЕ НАЗНАЧЕНИЕ – содержание под стражей политических и уголовных преступников, отбывающих наказание по ВНЕСУДЕБНЫМ ПРИГОВОРАМ ГПУ, органов упраздненной ВЧК, а также подлежащих содержанию под стражей по постановлениям Особой Комиссии по административной высылке».

Заступник голови ГПУ І. Уншлихт, червень 1923 р.

«Совет Народных Комиссаров СССР постановляет:

1. Организовать Соловецкий лагерь принудительных работ Особого Назначения и два пересыльно-распределительных пункта в Архангельске и Кеми.

2. Организацию и управление указанными в п.1 лагерем и пересыльно-распределительными пунктами возложить на ОГПУ.

3. Все угодья, здания, живой и мертвый инвентарь, ранее принадлежавшие Соловецкому монастырю, передать безвозмездно ОГПУ».

Заступник голови Ради Народних Комісарів О. Риков, 13 жовтня 1923 р.

«Особое назначение» Соловецького табору полягало в тому, що сюди для «виправлення» направляли людей не за конкретну провину, а за спосіб мислення, людей, котрі самим фактом свого існування суперечили й несли загрозу радянському ладу. Активних супротивників, які бралися за зброю, більшовики знищували одразу. А в табори відправляли тих, чие походження, виховання, освіта, культура, знання видавалися «соціально-чуждыми», не відповідали духу нової епохи. Більшість із цих людей опинилися на Соловках не за вироком суду, а за рішеннями різних колегій, комісій, нарад... Тут утримували священників, юристів, митців, вчених... Сюди потрапили й опоненти більшовиків у боротьбі за владу, й ті, що здійснювали перші перетворення, але потім через свої переконання опинилися в числі «ворогів» радянської влади. В жертву системі були принесені навіть її палкі прихильники. Той, хто піднімав червоний прапор над Соловками, ті, хто підписував документи щодо організації Управління Соловецьких таборів, були знищені.

«Соловецкий лагерь особого назначения» став місцем, де поступово відпрацьовували теорію й практику терору, поширеного на всю країну. Тут встановлювалися норми харчування на ув'язнених, можливості використання колективної праці, способи катувань, масових розстрілів і поховання трупів. Соловецькі охоронці, котрі пройшли школу на Соловках, потім ставали очільниками табірних управлінь по всьому СРСР. Керівники системи вважали, що вони створили нову «ФАБРИКУ ЛЮДЕЙ», але з цієї фабрики ніхто не виходив живим, лише одиниці дивом врятувалися.

На Соловецьких островах було створено тоталітарну модель держави: тут був свій Кремль; роти ув'язнених за класовими ознаками; своя армія охоронців; свій суд; своя в'язниця і гарна матеріальна база, що дісталася від монастиря. Тут друкували свої гроші, видавали газети й журнали, були навіть театри й наукове товариство, яке вивчало природу й пам'ятки історії на території табору. Але все це слугувало камуфляжем

для величезної каральної машини, що набирала обертів не тільки на Соловках, а й в усій країні.

Формування табірної системи завершилося в 1929–1930-му роках масовою загибеллю ув'язнених «від важких умов життя», як писали охоронці в актах про смерть, потім вони й самі опинилися серед в'язнів. А на материк з'являлися все нові й нові підрозділи СЛОНУ від Ленінградської області аж до Мурманська й Урала. Ці нові табори теж називали офіційно Соловецькими, контингент їх значно розширився за рахунок робітників, селян, військових та інших верств. До 1934-го року вся країна вже була вкрита ГУЛАГами.

Над входом до табору Соловецького монастиря було викарбовано гасло: «Через працю — до звільнення». Його побачила німецька делегація, що приїхала в 1934-му році для обміну досвідом, згодом це гасло з'явиться над брамою концентраційного табору Освенцим. Того ж 1934-го року на Соловки прибув російський письменник Максим Горький. Йому показали «прикрашену правду»: в'язням видали новий одяг і газети, звеліли посміхатися й весело прогулюватися парами. М. Горький повірив у необхідність виправлення «ворожих елементів» й написав нарис «Соловки», в якому з'явилася фраза: «Если враг не сдается, его уничтожают»... Цю фразу потім любив повторювати Й. Сталін. Сам М. Горький невдовзі помер за загадкових обставин...

Соловецькі в'язні жили в нелюдських умовах, до знесилення працювали на лісоповалі, розробці торфовищ і рибних промислах, на будівництві Біломор-Балтійського каналу, першої черги Байкало-Амурської магістралі. За найменшу провину їх кидали у карцер, залишали роздягненими на сильному морозі, позбавляли їжі. «Железной рукою загоним человечество к счастью», — так більшовики прокладали шлях у «світле» майбутнє. Під тиском «железной руки» у Соловецьких таборах залишили свої життя майже мільйон людей. Це лише частина із двадцяти п'яти мільйонів жертв радянського режиму. Але це був цвіт нації, інтелектуальна й духовна еліта. Кожен із тих, хто опинився на Соловках, ніс знання, культуру, ідеї, вільне мислення... Серед них були й українські митці – Микола Зеров, Павло Филипович, Микола Куліш, Лесь Курбас, Марко Вороний, Григорій Епик, Олекса Слісаренко, Мирослав Ірчан та інші. Далекі від політики, вони самим своїм існуванням, служінням мистецтву, а не радянській ідеології, кидали виклик існуючій системі. Вони не мали іншої зброї, аніж Слово, за своє Слово вони й потрапили в далекий північний край. Але Слово й давало їм сили жити до останньої хвилини, й вберегло їх від небуття...

Особистість Миколи Зерова помітно вирізняється серед багатого на творчі постаті літературного процесу 1920-х років. Це був рідкісний ерудит, талановитий історик літератури, блискучий перекладач, оратор і полеміст. Микола Зеров разом із Максимом Рильським, Павлом Филиповичем, Михайлом Драй-Хмарою та Освальдом Бургардтом утворили так звану групу «неокласиків», що наблизила українську літературу до світових здобутків і традицій.

Микола Зеров народився 26 квітня 1890 року в Зінкові. Його батько Костянтин Іраклійович Зеров був учителем місцевої двокласної школи, потім її директором. Мати походила з козацького роду Яреськів, що жили поблизу Диканьки. З п'яти синів Зерових (були ще дві доньки) четверо стали відомими людьми: Дмитро – видатний ботанік, Костянтин – гідробіолог, Михайло – талановитий поет і перекладач (він працював під псевдонімом Михайло Орест) і Микола – теж

поет. Початкову освіту Микола Зеров здобув у Зіньківській двокласній школі. З 1900 по 1903 рік М. Зеров навчався в Охтирській гімназії, а з 1903 по 1908 рік – у Першій Київській гімназії. Особливий інтерес виявляв до давньогрецької та латинської мов. Древній Київ надихав на захоплення старовиною. З 1908 року М. Зеров навчається на історико-філологічному факультеті Київського університету. Його першою науковою працею стала курсова робота *«Літопис Грабянки як історичне джерело і літературна пам'ятка»*, яку майбутній поет блискуче захистив.

Починаючи з 1912 року М. Зеров друкує свої статті в українському журналі «Світло» і в газеті «Рада». Згодом він став одним із лідерів студентської громади, очоливши опозиційний рух проти утисків студентів. Але головне – він не полишає древніх мов, наукових розвідок, готуючись до майбутньої творчої праці. На похороні Бориса Грінченка 9 травня 1910 року М. Зеров у прощальному слові сказав: «Може, дідьде-мось часу, коли у нас встане ціле покоління таких щирих, невтомних працівників, яким був покійний...». М. Зеров і сам намагався бути невтомним працівником української культури.

Златопіль – невеличке українське містечко. Сюди після закінчення університету М. Зеров приїхав вчителювати до Златопільської гімназії, де викладав латину, історію, літературу. Учні любили його за талант промовця і за повагу до них. Але почався бурхливий 1917-й рік.

«Хвиля національного відродження прокотилася широкими просторами України, народ воскрес до нового життя. Лише тепер Микола Костьович зміг виявити своє українське ество і випростати крила для дальшого лету. Разом зі своїм другом А. Пінчуком він кидається у вир українського культурно-громадського життя. Вони вдвох організовують українське життя в Златополі, виступають з читанням публічних лекцій про видатних діячів української культури. Але це тривало недовго... Через кілька місяців проголошення державної незалежності Микола Костьович отримав запрошення від Другої Київської української гімназії імені Кирило-Мефодіївського братства на посаду викладача української мови. Звичайно, столиця України, де творилася нова культура молодої нації, вабила його».

Зі спогадів О. Филиповича

У 1917–1918 роках М. Зеров виступає і як науковець, і як літературний критик. У 1918 році надрукував свій перший переклад – *«Четверту еклогу» Вергілія*. Творець *«Енеїди»* й автор відомої поеми *«Буколіки»*, римський поет Вергілій користувався особливою пошаною в Середньовіччі за те, що передрік у своїх творах прихід Спасителя – Ісуса Христа. Вергілій викликав особливі почуття і в М. Зерова. Слідом за ним та іншими античними авторами поет рухався до опанування класичних форм поезії. В одному із сонетів 1920-х років митець писав...

Ми пропливали вдвох, я й чарівник Вергілій
Сагою дивною, без котвиці й весла.
Ми їхали вперед, і хвиля нас несла
До ніжних лотосів і сніжнобілих лілій.

І квітів тих було без ліку і числа.
І запитався я: де, на якому Нілі
І що за квіти тут колишуться на хвилі?
І відповідь почув таємного посла.

Ці ніжні лілії, що уповають чаром,
Далеко від землі a valle lacrimarum,
Зросли тут засівом Господньої руки.

Далекі від тривоги і від земної сварки,
Вони колишуться, одвічні двойники
Сонетів і канцон великого Петрарки.

1920-й рік став знаменним у житті й творчій долі М. Зерова. Він одружився із Софією Лободою, того ж року опубліковані його книги *«Антологія римської поезії»* і *«Нова українська поезія»*.

«Життя людини проминає дуже швидко. Тільки молодість не бачить цього, не думає про це. Ніколи не писала я щоденників, не зберігала листів. Усе це здавалося зайвим... А все ж багато чого з дорогого, далекого минулого пам'ять таки зберегла. Незважаючи на те, що життя моє склалося не просто, я вдячна своїй долі за мою зустріч із Зеровим, за мої радощі й печалі, що їх ця зустріч подарувала мені... Коли я пригадую молоді роки, образ Миколи Костьовича постає переді мною цілком виразно. Він був середнього зросту, досить стрункий, худорлявий, одягався скромно, але дбайливо. Гарним на вроду він не виглядав, але й не помітити його серед натовпу студентів теж було неможливо. Він явно вирізнявся умінням поводитися якоюсь милою та природною інтелігентністю...»

Зі спогадів С. Зерової

1924 року вийшла збірка під назвою *«Камена»*. Мало хто знає, що слово камена походить з латинської мови, так звали шанованих у Римі італійських богинь, найславетнішою з яких була Егерія. В околиці Риму їм був присвячений гай. Римські поети камен часто називали музатами. Згодом камені стали покровительками містечтва. Збірка М. Зерова *«Камена»* – напрочуд вишукане, елітарне видання. До речі, обкладинку до нього створив сам автор. Назва книжки засвідчує захоплення письменника мистецтвом, красою, досконалими формами.

Поет Юрій Клен згадував: «В 1921 році були чудові великодні вечори. У церквах правили службу, цвілі вишні, в повітрі пахло зовсім уже розквітлою весною. Був Чистий четвер. Ми слухали Службу Божу, гуляли навколо церкви, і тут зародився у Миколи Костьовича першими рядками його сонет...»

Свічки і теплий чад. З високих хор
Лунає спів туги і безнадії;
Навколо нас – кати і кустодії,
Синедріон, і кесар, і претор.

Це долі нашої смутний узор,
Це нам пересторогу півень піє,
Для нас на дворищі багаття тліє
І слуг гуде архіерейський хор.

І темний ряд євангельських історій
Звучить як низка тонких алегорій
Про наші підлі і скупі часи.

А за дверми, на цвинтарі, в притворі
Весна і дзвін, дитячі голоси
І в вогкому повітрі вогкі зорі...

Усі вірші, що увійшли до *«Камени»*, писалися в Барішівці під Києвом. Там жити було дешевше, тому молоді митці шукали там роботу й притулок у нелегкі часи. У Барішівку несподівано прибув молодий письменник і критик Віктор Петров, котрий обрав псевдо-

нім Віктор Домонтович. Павло Филипович познайомив його із М. Зеровим й вони затоваришували. Віктора Петрова дуже зацікавила Софія Лобода, в яку він був неприховано закоханий, але її ще раніше «перехопив» М. Зеров. Про складний любовний трикутник – Петров—Софія—Зеров, що тривав усе їхнє життя, знали друзі, здогадувався й М. Зеров, котрий навіть написав епіграму на свого суперника:

Виктор Петров непонятен,
В мыслях развратен своих.
Был бы он солнце без пятен,
Если б немного затих...

По-різному склалися долі учасників цього любовного сюжету в майбутньому, життя постійно зводило їх разом, неначе випробовуючи їхні почуття. А тоді вони були ще молодими й завзятими, сперечалися про нове мистецтво, обговорювали нові твори...

«Там познайомились ми й з Віктором Платоновичем Петровим, що теж викладав. У нього було багато спільних інтересів із Зеровим, вони могли годинами розмовляти про нові книжки, інколи сперечалися – смаки в них були різні. Я звичайно не вступала в чоловічу розмову, пильнувала своїх справ, але прислухалася до неї з цікавістю. Петров був насмішкуватий, любив парадокси, але Зеров спритно відбивав його випадки і не дарував йому нічого, іноді врочисто обвинувачував його за неточність якихось деталей. Але в'їдливостей та образ ніколи не було, сперечалися палко, доброзичливо й дуже потішно; для мене завжди були цікавими їхні двобої...»

Зі спогадів С.Зерової

«Часи, згаяні нами в Баришівці, були добрими часами. Люкроза наша стала культурним центром, який випромінював своє світло на всю округу, сягало воно навіть до Києва. У баришівській школі Зеров викладав літературу й історію. Я в повному обсязі читав курс всесвітнього письменства. До Баришівки заїздив і читав у невеличкому колі свої вірші Филипович. Якось у Баришівці трапилося нещастя: наскочила пирятинська міліція та заарештувала більшість інтелігенції. Зерова на той час у Баришівці не було. Ми тиждень просиділи у в'язниці, а тоді нас пішки погнали до Гребінки, де у вагонах повезли до Полтави. На допити водили вночі. Примістилися ми у великій камері. Швидко zorganizувалася хор. Найчастіше співали «Ще не вмерла» і «Заповіт». Більшість тих, що з нами сиділи, була розстріляна. Проти нас матеріалу ніякого слідчий не мав. За невинно ув'язнених клопотався письменник Короленко, що жив у Полтаві. Може, його заступництво й прискорило справу нашого звільнення...»

Зі спогадів Юрія Клена

«Ми вірили в свободу, розум, мистецтво, науку. Український аспект революції був для нас відкриттям. Ми всім своїм еством ввійшли в новий духовний світ. Ми відчували, що тут все треба поглибити й вдосконалити. А шлях до цього – творчі зустрічі, дискусії, теоретичне мислення... Тут читалися нові поезії, нові переклади, висловлювалися вільно нові ідеї, тут же відбувалися теоретичні суперечки – запальні, гострі, але завжди доброзичливі.»

Зі спогадів Б. Якубського початку 1920-х років

В одному з листів М. Зеров писав: «Тепер усі кричать: хай живе вільний вірш, бо безсили опанувати технікою. І тільки розхитують вільний вірш, розсмикують мову. А українській мові пора б уже знайти монументально логічні форми».

М. Зеров розробляв класичні форми світової літератури, зокрема сонет і александрійський вірш. В українській поезії сонет з'явився в 1610 році, коли Мелетій Смотрицький у своєму «Треносі» подав переклади кількох віршів Петрарки. Утім, лише у XVIII столітті цей жанр поширився в Україні. У другій половині XIX століття до жанру сонета зверталися П. Куліш, Олена Пчілка, О. Маковей, М. Вороний, Б. Грінченко. Вершиною жанру українського сонета, безумовно, можна вважати сонети Івана Франка – цикли збірок «З вершин і низин», а також окремі вірші зі збірок «Зів'яле листя», «Із днів журби». У своїх сонетах Іван Франко розробляв традиційні теми: оспівування кохання, жіночої краси, смисл буття. У 1920-і роки до сонета звернулися неокласики: М. Рильський і М. Зеров.

М. Зеров уперше ввів в українську літературу інтелектуальний сонет. Тут почуття огорнені серпанком думки. Ліричний герой сонетів М. Зерова – мисляча людина, філософ, він мандрує в культурних просторах, намагається віднайти сенс буття, з'єднати розірвані ланцюги різних епох, понад усе цінує Красу і прагне духовної гармонії.

Одним із найкращих сонетів у збірці М. Зерова «Камена» є сонет «Навсикая». Сюжет твору взятий із поеми Гомера «Одіссея». Одіссей багато мандрував різними шляхами, допоки не стомився, не маючи змоги йти далі. Але раптом він зустрів чарівну дівчину, яку звали Навсикая. І сталося диво: вона відродила до життя Одіссея своєю красою, і він отримав нові сили для продовження шляху. Отже, як стверджує М. Зеров, людина, котра долучається до краси, стає сильнішою, багатшою духом, вона немовби очищується красою, щоби мати змогу жити.

Феацький квіте, серце Навсикае,
Як промінь злотний на піску морським!
Перед тобою – вбогий пілігрим
І море пурпурове і безкрає.

Твій царський жест скликає бистру зграю
Служниць, пойнятих острахом німим.
І вроди й гідності струмистий німб
Над чолом ніжним і дитячим сяє.

А Одіссей стоїть, і сам не свій,
Під чарами стрільчастих брів і вій,
Ладен забути безліч мук і горя.

Ясна й зцілюща, мов жива роса,
Рожевим сплеском Еллінського моря
Йому сміється радісна Краса.

У 1923—1924 роках відбувається поживлення літературного руху і тоді ж згуртувалися неокласики, котрі прищепили українській літературі плідні світові традиції. Неокласики – це неформальне товариство вільних митців, які понад усе цінували талант і літературу. На відміну від соціологічних та ідеологічних підходів до мистецтва, що поширилися в літературі після жовтневого перевороту 1917-го року, неокласики вимагали оцінювати твір мистецтва передусім за художніми критеріями.

«В 1923 році в Київському інституті народної освіти (як тоді називали університет) була організована кафедра української літератури. Директором інституту був тоді мій двоюрідний брат Микола Лобода, він запропонував Зерову зайняти цю кафедру... Зеров готувався до кожної лекції, читав свої курси із запалом і захоплював своїх слухачів. Він був природженим лектором, його називали Златоустом. Студенти зустріча-

ли й проводжали його аплодисментами. Однак це не тішило мене. Я казала йому: «Аплодисменти пробачають лише артистам, а ти не артист – тобі їх не пробачать!» Але повага й любов до Миколи Костьовича серед його слухачів постійно зростали».

Зі спогадів С. Зерової

М. Зеров замислювався над шляхами розвитку української культури і запропонував нову концепцію її розвитку. Він вважав, що культура не може розпочатися з нуля, на голому місці. На його думку, існує певна духовна еволюція людства, яку не можна переривати, бо це призведе до загибелі культури. Отже, щоб творити нове українське мистецтво, треба перш за все з'ясувати традиції світової культури й визначити місце української культури на світовому дереві. А в основу української культури М. Зеров пропонував покласти естетичні критерії. «Краса понад усе!» – наголошував митець у своїх працях 1920-х років.

Служіння Красі єднає М. Зерова із французькою групою «Парнас», у представників якої українські неокласики вчилися не тільки поетичним формам, але й принципово новому ставленню до мистецтва. Поезія для парнасців, до яких належали видатні поети – Теофіль Готьє, Леконт де Ліль, Жозе-Марія де Ередія, набула статусу релігії. Вони позбавили мистецтво будь-якої ідеологічної чи суспільної ролі, вважаючи, що сенс мистецтва – нести Красу у світ. Т. Готьє обстоював думку про те, що творіння мистецтва мають великий вплив на людство передусім своєю довершеністю, красою. Тому парнасці намагалися немовби «викресати» свої вірші у досконалих формах, уподібнюючись античним скульпторам. Парнасці ставили форму вище за зміст і вважали, що саме вишукана форма робить твір змістовним.

Перехід парнасців на позиції «мистецтва заради мистецтва» був викликом світові, протестом проти усталеного суспільного порядку. Усвідомивши марність утопії й віри у суспільстві, що протиставив їм Парнас? Власну лірику, поезію як прилучення до дива, культ культури й мистецтва. Леконт де Ліль, котрий став одним із лідерів парнасців, писав про відразу до епохи, «що вбиває купами золота» й «марнотою буденщини». У вірші «До сучасників» він змалював загибель співвітчизників, які «не випускають зі своїх рук золотих монет». Справжніми коштовностями парнасці, а слідом за ними й українські неокласики, вважали Красу, закарбовану в мистецтві.

Відчувши духовну близькість до парнасців, українські неокласики, в тому числі й М. Зеров, шанували талант, цінували передовсім естетичну якість літератури. Неокласиків приваблювала довершеність поезій парнасців, пошук ними гармонійних форм. У сонеті «*Pro domo*» М. Зеров замислювався про долю української культури й звертався до досвіду парнасців як до ідеалу для сучасного покоління митців.

Яка ж гірка, о Господи, ця чаша,
Ця старосвітчина, цей дикий смак,
Ці мрійники без крил, якими так
Поезія прославилася наша!

Що не митець, то флегма і сіряк,
Що не поет – сентиментальна кваша...
О ні! Пегасові потрібна паша,
Щоб не загруз у твані неборак.

Класична пластика і контур строгий,
І логіки залізна течія –
Оце твоя, поезіє, дорога.

Леконт де Ліль, Жозе Ередія,
Парнаських зір незахідне сузір'я
Зведуть тебе на справжнє верхогір'я.

Символічно, що в першому варіанті вірша був рядок: «Оце твоя, Україно, дорога». Отже, йшлося про новий напрям українського національного відродження (назва сонета в перекладі з латини означає «в обороні, на власний захист»). Згадані поети Леконт де Ліль та Жозе-Марія де Ередія – поети, котрі орієнтувалися на довершену культуру поетичного мислення й протистояли духовній варваризації мистецтва, були орієнтирами для неокласиків, які прагнули прищепити українському мистецтву найкращі традиції світового письменства й вивести його на нові обрії.

«Зеров вчився не лише у парнасців, а ще й у античних поетів, греків і переважно римлян. Завжди я його заставав за перекладами Вергілія, Горация, Марціала та інших, а всі поети вчилися мови у Зерова. Багатство його словника було незрівнянне. Навіть Тичина і Рильський давали йому перечитувати свої рукописи перед тим, як їх друкувати. Це була людина, яка дивувала своєю незглибною пам'яттю, бо він міг цитувати цілими сторінками не лише українських авторів, а також Пушкіна та античних митців...»

Зі спогадів Юрія Клена

У примітках до збірки «Камена» М. Зеров писав: «Праця над латинськими класиками та французькими парнасцями може нам у великій ступені пригоді, звернувши нашу увагу в бік артистично обробленої, багатої на вирази, логічно спаяної, здібної передати всі відтінки думок мови. В цьому перше оправдання такої праці перед лицем сучасності. Хіба минуле не зв'язано тисячею ниток з теперішнім і сучасним?»

Традиції парнасців простежуються у творчості й інших неокласиків. Не випадково М. Рильського, М. Драй-Хмару, П. Филиповича, О. Бургардта та М. Зерова називали «п'ятеро з Парнасу». Парнасці надихнули на творчість й інших поетів – Марка Вороного, Михайла Ореста (брата М. Зерова), які не тільки перекладали французьких поетів, але й створювали оригінальні вірші у довершених, класичних формах.

У 1925–1928 роках відбулася широка літературна дискусія про шляхи розвитку української культури. У той час М. Зеров написав цикл літературно-критичних статей із промовистою назвою «*Ad fontes!*» («До джерел!»). У своїх статтях митець відкрито закликав орієнтуватися на вершинні здобутки європейського мистецтва: «Її душа (Європи) живе в її культурному набуткові. Хіба опанувати цей набуток не є наше завдання? І чи справді цей набуток нам непотрібний?».

М. Зеров дорікав митцям, що ті нехтують освітою, мовами, намагаються створювати нове мистецтво, але не через опанування традицій і форм, а через ідеологічні схеми, які насправді призводять до занепаду культури. Думки, висловлені М. Зеровим у той час, актуальні й по сьогодні...

«В наших літературних обставинах все ще мало справжньої культури. Мало знань, мало освіти».

«Наш інтерес полягає в тім, щоб іти на чолі, а не в «хвості», припадати до джерел, а не брати від передатчиків, розглядатися в нотах, а не переймати, як малі діти, з голосу».

«Ми повинні засвоїти найвищу культуру нашого часу... в її основах, бо без розуміння основи ми лишимося «вічними учнями», які ніколи не можуть з учителями зрівнятися».

З виступів М. Зерова 1920-х років

М. Зеров вважав, що для розвитку української культури потрібно три речі: засвоєння величного досвіду всесвітнього письменства, тобто хороша літературна освіта письменника і вперта систематична робота коло перекладів; вияснення нашої української традиції і переоцінка нашого літературного надбання; мистецька вибагливість, підвищення технічних вимог до письменників-початківців.

«Особливо гостро критикували Зерова і неокласиків Загул із Савченком, але Зеров завжди вміло, переконливо й тактовно спростовував їхні докази. На цих дискусіях повсякчас було багато людей, зала була переповнена, всі голосно розмовляли, але коли на кафедрі сходив Зеров, гамір одразу вщухав, і всі слухали його з великою повагою...»

Зі спогадів С. Зерової

У той час М. Зерову та іншим неокласикам доводилося обстоювати особисту свободу й боротися проти «гуртківства», бо приналежність до певної організації, наприклад, «Плугу» чи «Гарту», почали вважати за прикмету письменницького таланту.

На диспуті 1925 року М. Зеров говорив: «Ми повинні протестувати проти гуртківства й гурткового патріотизму, гурткової виключності в наших літературних відносинах... Притаманність до гуртка як критерій істини... проти такого критерію істини, у всякому разі, ми повинні протестувати».

Отже, коли ми говоримо про гурток неокласиків, ми повинні розуміти умовність такого угруповання, адже їхнього як такого «гуртківства» не існувало, були просто зустрічі друзів, єдність поглядів, естетичних принципів і палке захоплення Красою.

Пізніше, перебуваючи під слідством за сфабрикованою справою, М. Рильський стверджував, що назва «неокласицизм» виникла випадково. Була якась літературна вечірка в Академії, де читали вірші М. Зерова, П. Филиповича і ще кількох поетів. Хтось і пустив тоді слово «неокласики». Це саме школа, а не угруповання, тим паче не організація, підкреслював М. Рильський.

М. Зеров визначав «неокласицизм» як протипагу старосвітчини, літературним «сірякам», культурній обмеженості. Водночас «неокласицизм» став стильовою тенденцією модернізму, в якій переважали класичні форми. Поняття «неокласицизм» можна розуміти і в більш широкому значенні. Це була особлива філософія, форма перегляду стосунків людини з часом, з культурою, із собою. Неокласицизм в уявленні «українських парнасців» передбачав наповнення сучасності енергією античності, міфології, довершеної Краси. І це мало, на думку М. Зерова, одухотворювати сучасність, надавати їй вищого й напрочуд актуального змісту. Схожі ідеї висували свого часу великі німецькі генії – Й.В. Гете і Ф. Шиллер, котрі вбачали в античності утілення Краси, рушійну силу перетворення суспільства. Так само французькі парнасці обстоювали думку про Красу як протипагу бездуховності, прагматизму, зневіри суспільства. Ці ідеї по-новому зазвучали в спадщині українських неокласиків, котрі мріяли про українське відродження. Але цим ренесансним мріям не судилося здійснитися...

У Постанові Політбюро ЦК КП(б)У від 10 квітня 1925 року М. Зерова та інших неокласиків названо попутниками. На червневому 1926-го року Пленумі ЦК КП(б)У було відзначено: «Тепер серед українських літературних груп типу неокласиків спостерігаємо ідеологічну роботу, розраховану саме на задоволення потреб української буржуазії, що зростає. Характерне для цих кіл прагнення спрямувати економіку України на шлях

капіталістичного розвитку, тримати курс на зв'язок з буржуазною Європою!».

Отже, курс на культурний зв'язок з Європою був розцінений як антирадянський курс. П. Филипович тоді в «Епітафії неокласиків» написав: «Кінець! Мечем дамочковим нависла сувора резолюція ЦеКа». Він неначе передчував, що через якийсь десяток років неокласики один за одним назавжди попрощаються із життям.

«1929 року в Україні відбувався «процес СВУ». Серед учасників процесу були й близькі Зерову люди. В цій справі притягалися Максим Рильський, брат Зерова Михайло, а також добрий знайомий – Ананій Лебідь. Зерова викликали до суду як свідка. Мені потім розповідали, що коли він промовляв, усі слухали його, затамувавши подих... Від цього часу становище Зерова ще погіршало. Йому дорікали за відрив від мас, жорстоко критикували за неактуальну тематику, у пресі постійно публікувалися різні випадки проти нього, насправді нічим не обґрунтовані. Жили ми тоді дуже неспокійним, нервовим життям. Раз у раз доводилося чути, що хтось із знайомих репресований. Зеров питався мене ввечері: «Як тобі здається, чи прийдуть по мене сьогодні?» Я відповідала непевно: «Ні, не прийдуть, лягай спати».

Зі спогадів С. Зерової

Процеси початку 1930-х років стали ключовими в долі української інтелігенції. «Книгоспілка» була реорганізована. Видавництво «Сяйво» закрито. М. Куліша і В. Винниченка оголошено антирадянськими письменниками. В числі інших було взято під варту й Максима Рильського. Він став першим із неокласиків, хто прийняв тортури. М. Зерова теж допитують, поки що як свідка, але він живе під постійною загрозою арешту. Самогубство Миколи Хвильового в 1933-му році стало для М. Зерова трагічним сигналом. Він розуміє, що смерть ходить за ним невідворотно. Його було позбавлено можливості бути критиком, поетом, істориком літератури, редактором. Його було поставлено поза літературою. У нього відібрали всіляку можливість літературної праці. Він ходив із тавром «неокласика», якого ще не ліквідували, але обов'язково ліквідують. Єдиною розрадою митця залишався університет, де він читав лекції, але при виході на вулицю на нього чатував незмінний шпиг...

У ті лихі часи не можна було довіряти навіть найближчим друзям... М. Рильського, якого «обробили» в Лук'янівській в'язниці, примусили славити Сталіна й комунізм. В. Петрова (Домонтовича) радянський режим змусив співробітничати з органами НКВС. На той час він припинив писати художні твори, перейшов у науку, блискуче захистив дисертацію про П. Куліша, але й у науці не можна було сховатися від «всевидящого ока». Наприкінці 1920-х В. Петров готував деякі матеріали до процесу СВУ, у 1930-х узяв участь у тавруванні видатного вченого й митця Агатангела Кримського, таємно стежив за своїми друзями, напевно, й за М. Зеровим та іншими вільними митцями. В. Петров розумів, що це було принизливе співробітництво. Пізніше, в 1940-х роках, коли опиниться за кордоном, він напише книгу «Українські діячі – жертви більшовицького терору». Тоді жертвами ставали всі – й ті, за ким стежили, й ті, хто стежив...

Восени 1934-го року настанала трагічна розв'язка. На зборах університеті звучали виступи проти «матерого контрреволюціонера» М. Зерова. Партком оголосив постанову, в якій М. Зерова оголошено «місцевим націоналістом». Після цього письменника знято з поса-

ди професора в університеті, його позбавлено права читати лекції, хоч і залишено ще на науковій роботі. Та вже ненадовго...

«Наприкінці 1934 року в десятилітньому віці помер від скарлатини наш єдиний син Костик. Хвороба була важка. Як ми не боролися за його життя, врятувати його не вдалося. Я теж заразилася від нього скарлатиною. В лікарні покляли нас до різних відділів, і дитина померла без мене. Мені відразу про це не сказали, я теж була в тяжкому стані. Увесь тягар страшного лиха звалився на бідного Миколу Костьовича. На самоті зустрів він жорстокий удар долі, сам поховав сина. Про смерть його написав мені до лікарні згодом, коли минула криза моєї хвороби...»

Зі спогадів С. Зерової

Душевний стан Зерова був важкий. Відторгнений владою, покинутий друзями, М. Зеров вже й сам прощався із життям... На поховання сина прийшло лише декілька вірних товаришів, які тоді не відвернулися від митця. Над свіжою могилою, обливаючись слізьми, Микола Костьович востаннє говорив із сином латинською мовою...

То був щасливий десятилітній сон!
Так повно кров у серці пульсувала,
І екстатичних сонць легкі кружала
Злітали в неба голубий плафон.

У кожен рік звучав на інший тон,
На кожному дні своя печаль лежала,
І доля, бачилась, така тривала,
Не знатиме кінця і перепон.

Та розійшлося чарування щасне:
Осінній день, тепло і сонце ясне
Побачили мене сухим стеблом.

Стою німий і жити вже безсилий:
Вся думка – з білим і смутним горбом
Немилосердно ранньої могили.

Друзі радили М. Зерову виїхати з Києва, бо цілком реальною була загроза арешту. Приголомшений усім, що сталося, М. Зеров виїздить до Москви, де намагається знайти роботу.

У Москві М. Зерова знали і він утверджується в колі московських перекладачів та критиків як проникливий стиліст і майстер вірша. Але «всевидящее око» пильно наглядало за перекладачем М. Зеровим. Він оселився у знайомих на ст. Пушкіно. У ті часи він працював над перекладом пушкінського «Бориса Годунова», який вже не міг вийти під його прізвиськом і вийшов під прізвиськом Леоніда Пахаревського. Перекладав М. Зеров і поему Вергілія «Енеїда». Це був подвиг митця, котрий боровся не тільки за збереження мистецького таланту, але й за новий шлях української культури.

До одного із останніх сонетів 1935-го року М. Зеров узяв епіграф із Т. Шевченка: «А може, ще добро побачу? А може, лихо переплачу?..» Не побачив і не переплавав...

Тут теплий Олексій іще іскриться зрана,
Скрізь під ялинами хрумтить тонкий льодок,
І струмні талих вод до торф'яних річок
Іще не гомонять... І сіра далеч тьмяна...

О ні! В пустелі цій не випадає манна,
Сидить лише гризот неублаганний смок
І душить тугою мій виснажений крок.

А може, це не ти, а сам я туманію...
Чи скоро ж у мені, о Теплий Олексію,

Минуться туга, біль, розтане темний лід?

Чи скоро пролісок прокинеться для мене
І, рясом криючи утрати глибший слід,
Заграє, зацвіте надії тло зелене?..

Після вбивства С. Кірова 1 грудня 1934 року Президія ЦК СРСР схвалив спеціальну постанову про «спрощений порядок ведення слідства у справах про тероризм». Згідно з цією постановою на все слідство відводилося десять днів. Засідання суду проходило швидко, без участі сторін. Ніякі скарги й прохання про помилування не приймалися. Цей сталінський закон, по суті, остаточно змінював порядок судової системи, яка працювала виключно на репресії.

«Було потрібно раз і назавжди поставити народ на коліна. Але не просто поставити, а зробити так, щоб ті, хто залишилися живими, раділи тому, що їх не зачепили. На боротьбу із народом потрібно було підняти сам народ. Пов'язати всіх кров'ю, підлістю, мовчанням, жахом. Ніщо так не об'єднує маси, як спільний ворог. Ворог народу.»

І. Чухин. «Карелія – 37: идеология и практика террора»

27 квітня 1935-го року М. Зерова заарештували. У ніч після свого дня народження він довго не міг заснути – душу ятрили якісь лихі передчуття. А наступної ночі до квартири голосно постукали. Обшук... Арешт... Перший допит... Все інше – як у всіх...

М. Зерова і ще 28 українських інтелігентів, котрих звинуватили в терорі та контрреволюційній діяльності, відправили у заслання на Соловки. М. Зеров покійно погодився з усіма обвинуваченнями. І не тому, що боявся тортур, а тому, що хотів ще мати трохи часу для літературної праці. Він отримав 10 років ув'язнення, так само, як й інші неокласики.

«Обвинувачення проти нього було зведене найбезглуздіше. Людину, що не вміла не тільки стріляти, але навіть належно тримати зброю в руках, бо ніколи її не мала, людину мирну, доброзичливу, що любила все живе, обвинуватили в керівництві терористичною організацією. Жодних конкретних фактів, що підтверджували б це тяжке обвинувачення, звичайно, не було й не могло бути. Однак він був засуджений...»

Зі спогадів С. Зерової

На початку травня 1936 року Миколу Зерова привезли до Ленінграда, де він опинився у пересильній тюрмі біля Олександрівсько-Невської лаври, на вул. Костянтиноградській, 6. У листах він жартував, потішав дружину, розповідав про все, що бачив і пережив, М. Зеров не міг...

«Побрился и приобрел культурный вид. Камера попалась чудесная, в четыре больших окна, целый день солнце.»

«Мои компаньоны, с которыми еду из Киева, вздыхают об этапе: по крайней мере движешься куда-то». М. Зеров починає складати плани на майбутнє, хотів перекласти Шекспірових «Юлія Цезаря», «Бурю», «Зимову казку». «Для чего все это буду делать, право, не знаю. Вероятно, для того, чтобы не утратить сознание связи с прошлыми интересами, с прошлыми занятиями, сознание единства личности.»

Із листів М. Зерова до дружини, травень 1936 р.

«Мне несколько раз приходилось посещать пересыльные тюрьмы, и я видел, в каких ужасающих условиях живут там заключенные. В общих камерах находилось по 200–300 человек, все они лежали вповалку, на цементном полу, плотно прижавшись друг к другу.»

Ни кроватей, ни столов, ни скамей для сидения там не было. Зато всегда была большая деревянная кадка, в которую все «опрavлялись». Неимоверная вонь, грязь и скученность!.. Заключенных и ссыльных такое множество, что арестантских вагонов не хватает, и они грузятся в товарные, запертые наглухо. Через каждые два-три вагона – платформа с пулеметом. И партия отправляется в путь... На дорогу из Петрограда до пересыльного пункта в Кемь заключенному на три дня выдается около одного килограмма полусырого, черствого хлеба и три воблы. Водой заключенные не снабжались. Когда они в дороге просят у чекистов напиться, те отвечают им: «Подожди! Вот я тебя напою на Соловках!». И начинают бить одного из заключенных, после этого другие терпят уже молча...»

Зі спогадів соловецького охоронця М. Кисельова

У Кемі в пересильному пункті, куди потрапляли всі ув'язнені Соловецьких таборів, їх обшукували, муштрували, сортували, формували в роти й доправляли далі до місця призначення. Вже на шляху слідування табірники відчували суворий дух Соловків... Побиті, голодні, роздягнені, вони пливли по Білому морю туди, звідки не повертаються... Про що думали наші співвітчизники, дивлячись на хвилі Білого моря й на обриси Соловецького архіпелагу?.. Чи мали надію повернутися? Чи вірили в те, що колись побачать сонячну Україну?..

І от нарешті – Соловки...

За станом здоров'я М. Зеров не міг працювати на лісоповалі. Блискучий поет і перекладач, котрий знав 18 мов, прибирав кімнати й господарські приміщення. Йому пощастило знайти роботу в табірній бібліотеці. По закінченню роботи в комірчині охоронця, ховаючись від усіх, займався перекладами. Він перекладав Байрона, Лонгфелло, Пушкіна, Вергілія... І писав своїй дружині Софії листи – не про табірні будні, а про природу, про книжки, про майбутні плани... Навіть у тяжких обставинах він залишався служителем Краси.

«На островах ми застали порівняно непогану й м'яку погоду, білі ночі...».

«Природа на островах не така сувора, як на суходолі... Море має досить гарне забарвлення, багато листяних порід, менше каміння, чудові озера й долини».

«Північне сьайво – чарівне видовище, відбувається воно над землею в дуже високих шарах атмосфери. Це щось подібне до зірниць, але, так би мовити, холодніше, розсипне й триваліше, хоча й так само швидкомиготливе. Кольори напрочуд гарні... Смачне – і кольором нагадує фісташкове морозиво».

3 листів М. Зерова 1935–1937 років

Особливий інтерес викликав у М. Зерова давньоримський поет Публій Овідій Назон, котрий потрапив у немілість до імператора Августа і був засланий у м. Томи на березі Чорного моря, де у вигнанні, далеко від Риму, написав свої «Сумні елегії», в яких звучить велика туга за батьківщиною. Зеров убачав трагічні аналогії поміж своєю долею і долею Овідія. Тому він так квапився перекласти українською «Сумні елегії» Овідія, начебто передчуваючи, що може не встигнути...

Дяка, о музо, тобі, що живу я, страждання я зношу
І що це трудне життя не підломило мене.

Ти-бо потіху даєш, ти приходиш до мене, як ліки,
І заспокоюєш ти серце турботне моє.

Передчування ж співецьке говорить мені – та чи правда? —
Що і по смерті не весь буду я, земле, твоїм.

Чи то мій хист, чи то ласка твоя оцю славу з'єднала, —
Дякую красно тобі, любий читальнику мій...

26 вересня 1936 року на посаду наркома внутрішніх справ СРСР був призначений Микола Єжов (замість звільненого, а потім розстріляного Генріха Ягоди).

Єжов прийшов на цю посаду зі своєю теорією репресій, викладеною у праці «Від фракційності до відкритої контрреволюційності», відредагованій самим Й. Сталіним. Вище керівництво СРСР вирішило «очистити» країну від тих категорій, які не придатні для будівництва комунізму. Усе населення було просіяно крізь цю «чистку», яка набула жахливих масштабів у 1937–1938 роках. На кожну республіку, область, район були доведені «ліміти» на респресії. А знизу вгору йшли звіти про виконання цих «лімітів», розгорнулося соціалістичне змагання за виконання та перевиконання «плану» боротьби з «антирадянськими елементами». Найбільш ворожих, як здавалося слідчим, розстрілювали, менш активних – відправляли в табори... А табори вже не могли вмістити такої величезної кількості людей, тому потрібно було «чистити» й табори.

«На початку осені 1937-го на Соловках сталася катастрофа... По всіх корпусах прокочується найжорстокіший обшук, відбирають книги, папери, листи, все, чим жила більшість. Потім роботи і вільне ходіння припинені, в'язні замкнені в камерах... Потім табір повернувся до життя, але Мисик не побачив уже нікого з українських письменників і журналістів, з якими спілкувався... Чутки ходили найрізноманітніші: розстріляли, втопили в баржі, відправили в Медвежку і далі – вивезли на острів Вайгач. Свідків не було. Запліснявілі посилки через кілька місяців повернулися до рідних».

Зі спогадів Н. Кузякіної

«Совершенно секретно. Начальнику УНКВД Ленинградской области Комиссару ГЮ т. Заковскому. В соответствии с моим приказом № 00447 приказываю:

1. С 25 августа начать и в 2-месячный срок закончить операцию по репрессированию наиболее активных контрреволюционных элементов, содержащихся в тюрьмах ГУГБ, осужденных за шпионскую, диверсионную, террористическую, повстанческую и бандитскую деятельность, а также осужденных членов антисоветских партий (троцкистов, эсеров, грузмек, дашнаков, иттихатистов, мусаватистов и т.д.) и прочих контрреволюционеров, ведущих в тюрьмах ГУГБ активную, антисоветскую работу..

2. Все перечисленные контингенты, после рассмотрения их дел на Тройках при УНКВД, подлежат расстрелу.

3. Вам для Соловецкой тюрьмы утверждается для репрессирования 1200 человек».

Нарком внутрішніх справ СРСР Генеральний комісар М. Єжов

«Родная моя Сонушка! Занятия мои идут в прежнем порядке. Все тот же Вергилий, все тот же Лонгфелло. Шекспир все еще ожидает своей очереди... Из новых моих аппетитов, о которых я писал тебе, кажется, проявился по-настоящему только один. Я почти ежедневно час-другой сижу над итальянской грамматикой. Это совсем не трудно, за исключением глагола – много помогает латынь, несколько меньше французский. Уже мог бы читать «Божественную комедию»... Если можешь, не оставляй меня без денег. К весне из носильных вещей мне понадобятся калоши...»

Із останнього листа М. Зерова до дружини, вересень 1937 р.

Наприкінці 1937 року листи від Миколи Зерова перестали надходити. Пакунки, що посилала його дружина Софія, почали повертатися назад. Відповіді на листи не було. На запити до таборової влади в справі Зерова ніхто нічого не відповідав.

«Підозрюючи, що трапилося нещастя, в стані страшно й болючої непевності, я написала про Зерова та його незрозумілу мовчанку його старому батькові. Я знала, що Зеров листувався тільки зі мною та з батьком, що дуже любив Миколу Костьовича і не-ймовірно тяжко переживав біду, що сталася з ним. Зеров теж почував до нього велику синівську прихильність. І ось, нарешті, на запит старенького батька Зерова, йому відповіли з табору, що «Зеров помер у лікарні в 1937 році». Відповідь була суворо офіційна і гранично коротка, про жодні подробиці не повідомлялося».

Зі спогадів С. Зерові

Дата смерті Миколи Зерова тривалий час лишалася невідомою. Тепер вона з'ясована остаточно. Постановою трійки управління НКВС Ленінградської області 9 жовтня 1937 року М. Зерову, П. Филиповичу, М. Воронову, Л. Курбасові, М. Кулішеві та ще сотням ув'язненим була винесена вища міра покарання. Їх розстріляли 3 листопада 1937 року «на честь 20-річчя Великого Жовтня» ...

Михайло Драй-Хмара, котрого теж заарештували у 1935-му році, не підписав визнань, яких від нього вимагали. Справу його виділили окремо, і замість Соловків М. Драй-Хмара потрапив на Колиму. Поет, котрому вдалося зробити блискучий переклад шедевра С. Малларме «Лебідь», мусив у бухті Охотського моря промивати пісок і шукати золото. Не витримавши тяжких умов і непосильної роботи, М. Драй-Хмара помер 19 січня 1939 року.

Жахливе слово «Сандормох» – урочище неподалік від містечка Медвежа Гора в Карелії, де обірвалося життя тисяч людей. Воно стало місцем останнього притулку тисяч людей різних національностей, вірувань, поглядів. Серед 1111 в'язнів Соловецького табору, котрих розстріляли наприкінці жовтня – на початку листопада 1937 року, були й великі українці... Це були молоді, повні сил люди, здатні створити неогіттенні духовні скарби, але постріли малограмотного вбивці капітана Матвеева обірвали їхні життя. Смертників ставили на коліна, щоб було зручніше скидати в ями. Матвеев власноруч стріляв у голови, за що й отримав від уряду за свій «важкий труд» відзнаки – звання «Почесний чекіст», цінний подарунок «За успішну боротьбу з контрреволюцією», орден Червоної Зірки.

«Слово «Соловки» давно стало символом боротьби добра і зла. Це місце привертає не тільки людей, які шукають віру і смисл буття, але й правду, відповіді на болючі питання історії. Місце масових репресій стало місцем єдності багатьох людей різних національностей, місцем духовного опору й мужності. На Соловках пішли із життя люди різних поглядів і вірувань, тому земля, полита кров'ю невинних жертв терору, всіма народами й релігіями вважається святою».

Ю. Бродський. «Соловки. Двадцять лет особого назначения»

Після смерті М. Зерова Софія ще довго не знала точної дати, коли він загинув. Вона декілька разів звер-

талася до органів НКВС, але їй відповідали різне – то начебто він помер у лікарні в 1937-му, то в 1941-му... Вона дорікала собі, що не врятувала сина й чоловіка. Їй почуття й становище дружини репресованого й удови міг зрозуміти тільки В. Петров, котрий, незважаючи на всі трагічні обставини, на своє «перекручене» владою життя, підтримував Софію. Проїшовши війну й еміграцію, вимушене співробітництво не тільки з радянським, а й з німецьким режимом, В. Петров все ж таки повернувся до Софії у Київ 1956 року, через рік вони взяли шлюб. Йому було на той час 63, їй – 67 років. Вони прожили разом ще 12 років, видали про М. Зерова спогади, уклали збірку його творів... Його поховали на військовому Лук'янівському кладовищі (там ховали співробітників НКВС-КДБ) 1969 року. Вона померла в 1985-му, а в заповіті напише, щоб її прах після кремації підховали в його могилу. Заповіт було виконано...

Дізнавшись, що М. Зеров, П. Филипович, М. Драй-Хмара та інші неокласики померли у засланні, поет Юрій Клен присвятив їм вірш «Попіл імперій».

Так прудко й борзо вітер нас поніс
З-над лісу чорного над море Біле,
Що тільки назви місць, як маяки,
Крізь морок підсвідомості зорили:

Лухтонга, Кандалакша, Соловки
І знов безмежні торф'яні болота,
Березняку дрібного острівки...

Леконт де Ліль, Ередія стежки
Протоптували нам до верхогір'я,
Де Україні світить крізь віки

«Парнаських гір незахідне сузір'я».
Для нас ніколи промінь той не гас.
Хіба ж карається за те Сибір'ю,

Що Малларме і ніжний Мореас
В часи дозвілля з нами чаювали,
Що не писали віршів ми «для мас»?

Хотів промовить я до друга, але
Суворо поводитир сказав: «Тепер
Він розмовляє з тінню Марціала,

Йому рядки наспіває Гомер.
Облиш його у тишині самотній,
Обвіяного крилами химер»...

Є непоправні втрати... Зі смертю М. Зерова обірвалася не тільки праця одного з найталановитіших поетів ХХ століття, а й цілий напрямок в українській літературі. Те, про що мріяв М. Зеров і неокласики, — про прищеплення українській літературі плідних традицій світової літератури, — припинилося на роки, і українська література довго ще лишалася скаліченою радянською цензурою та ідеологічним тиском. Але їхнє Слово здолало небуття...

В статье рассматривается жизненный и творческий путь украинского поэта и переводчика Н. Зерова, который в 1920–1930-е годы предложил оригинальную концепцию развития украинской культуры на основе мировых тенденций. Отмечена связь творчества художника с античностью, группой «Парнас», традициями классической литературы, в том числе Н. Гоголя. В числе других писателей-неоклассиков Н. Зеров был репрессирован и расстрелян в 1937 году. В статье использованы архивные материалы, связанные с трагическими страницами судьбы Н. Зерова и поколений художников «расстрелянного возрождения».

Ключевые слова: неоклассики, «Парнас», традиция, новаторство, образ, мотив.

The article deals with the life and creative works of Ukrainian poet and translator N. Zerov, who offered the unique theory on the development of Ukrainian culture on the basis of world tendencies. The connection of the artist with antiquity is studied as well with the group Parnassus, traditions of classical literature, including N. Gogol. Among other neoclassic writers N. Zerov was repressed and shot in 1937. The archive documents are used in the article concerning the tragic fate of N. Zerov and all Ukrainian Renaissance.

Keywords: neoclassic, Parnassus, tradition, innovation, image, motif.